

بررسی مقاله مراحل خلقت و مراحل حیات*

علیرضا نوبری**

چکیده

مقاله «مراحل خلقت و مراحل آفرینش» از عبدالقواد محسن ابراهیم در دایرة المعارف قرآن لیدن به مطالبی پیرامون چگونگی آفرینش زمین و آفرینش آدم و حوا و بیان روند شکل گیری انسان از نگاه قرآن پرداخته است. مقاله با توجه به وجود نکات ابهامزا در آن و عدم جامعیت در ارائه مطالب، باعث القای شبهاتی شده است. نوشتار پیشرو در دو ساحت - نقد کلی مقاله و نقد مباحث طرح شده در آن، به ارزیابی مقاله پرداخته است. در نهایت بعد از تحلیل و بررسی، عدم اثبات موارد ادعایی و عدم واقع نگری و جامعیت محقق در تحقیق را به اثبات رسانده است.

واژگان کلیدی: قرآن، بیولوژی خلقت، مراحل آفرینش، آفرینش زمین، آدم و حوا.

---

* تاریخ دریافت: ۱۳۹۶/۳/۵ و تاریخ تأیید: ۱۳۹۶/۶/۵ .
** عضو هیئت علمی دانشگاه تهران: a.nobari@ut.ac.ir

مقدمه

قرآن کریم آفرینش انسان را به صورت یک روند منطقی و زمان‌دار به تصویر می‌کشد و در کنار این بیان، چگونگی شکل‌گیری زمین و موجودات دیگر را نیز نشان می‌دهد. با این حال، برخی از خاورشناسان در مطالعات و لابه‌لای سخنان خود، تعریض‌هایی به چگونگی بیان قرآن در موضوع سیر تکامل و آفرینش انسان دارند و گاهی با بیان نکاتی ابهام‌زا به دنبال القاء شبهاتی خاص هستند تا وجود تناقض و تضاد گفتاری در آیات قرآن را مطرح سازند. از این قبیل ادعاها و سخنان صاحب مقاله (Abul Fad Mohsin Ebrahim) «بیولوژی خلقت و مراحل حیات» (Biology as the Creation and Stages of Life) است که در دایرة المعارف قرآن لیدن (Mc auliffe, *Biology as the Creation and Stages of Lif*, 2001: 1/234) به چاپ رسیده است. در ادامه بعد از ذکر بخشی از این مقاله موارد ابهام‌آفرین آن بیان و پاسخ‌های مقتضی ارائه می‌شود.

گزارش محتوای مقاله

بیولوژی خلقت و مراحل حیات

قرآن آفرینش زمین را به صورت معجزه‌ای از جانب خدا به نمایش می‌گذارد و آن را اثبات نیروی الهی می‌داند. مطابق سخن قرآن زندگی انسان از زمان به وجود آمدن آدم و حوا شروع شده است. در داستان آفرینش، قرآن می‌گوید همه چیز به صورت جفت آفریده شده است تا بتوانند گونه خودش را تولید کنند و باعث ادامه زندگی شوند. دانشمندان روشنفکر مسلمان مخصوصاً آنهایی که شیفته تفسیر علمی قرآن هستند، گفته‌اند از آنجا که قرآن در مورد تکامل از گونه‌ای به گونه دیگر سخن به میان نمی‌آورد، بنابراین، تئوری داروین درباره تکامل کاملاً برخلاف آموزه‌های قرآن است.

نویسنده در ادامه مدعی شده است:

۲۰ هیچ خطامشی مشخصی در قرآن درباره بیولوژی زندگی انسان و دوره‌های زندگی او وجود ندارد. هرچند در سوره‌های متفاوت بسیاری به این موضوعها پرداخته شده است ولی این آیات و سوره‌های مرتبط با هم، به هدف تجزیه و تحلیل موضوعی دسته‌بندی شده‌اند». سخندانان قرآنی بر این باورند که تراب، تین و صلصال بیشتر به هم می‌آیند تا اینکه با هم در تمایز باشند. با توجه به این تفسیر، خدا انسان را از کلوخ آفرید که مخلوطی از آب و خاک یا گرد و خاک بود و بعد از آن به گل متعفن تبدیل و به قالب انسان درآورد.

این حالت نامنظم و غیر ارگانیک با دستور «کُن» از جانب نیروی الهی به حالتی منظم تبدیل شد و بعد از آن روح در آدم دمیده شد. نه تنها آدم از خاک آفریده شد، بلکه در قرآن آمده که تمام انسان‌ها به طریقی مشابه از خاک آفریده شده‌اند.

نویسنده در ادامه به آیه ۵۵ سوره طه اشاره می‌کند و آن را آیه‌ای که روند آفرینش انسان را به اجمال بیان می‌کند، معرفی می‌نماید و پس از یادکرد تعدادی از آیات و سوره‌های متضمن بیان آفرینش انسان می‌نویسد:

کلمات قرآن در هر متن مرتبط با هم، هم در نحوه بیان و هم در ترتیب خود با هم متفاوت هستند؛ برای مثال، در سوره حج آیه ۵ به خاک، اسپرم (نطفه)، مضغه (ماده‌ای که خون و لکه‌های خون را نگه می‌دارد، آمده، در حالی که در سوره مؤمنون آیه ۱۲ از کلوخ به جای تراب استفاده شده است. در سوره الرحمن آیه ۱۴ تنها کلوخ خشک (صلصال) را بیان می‌کند، در حالی که بخش‌های دیگر مانند خاک، نطفه، علقه و مضغه حذف شده است. به هر حال، در هیچ‌کدام به صورت کامل مطلب ارائه نمی‌شود.

نویسنده در ادامه، نحوه شکل‌گیری جنین را با توجه به آیات قرآن توضیح می‌دهد و مطالب مفیدی را بیان می‌دارد، ولی به القای این شبهه می‌پردازد که از نگاه قرآن انسان که موجودی پاک است از یک ماده ناپاک به نام «منی» آفریده شده که نوعی تضاد را نشان می‌دهد و می‌نویسد:

سومین متن سوره مؤمنون آیه ۷ تا ۹ موضوعی شفاف از آفرینش آدم از خاک و لقاح نواده‌های او را با روندی طبیعی نشان می‌دهد؛ برای مثال «استخراج از مایعی پست و حقیر» تضاد در این عبارت اخیر این است که قالبی خالص از چیزی ناپاک به وجود آمده است. براساس قانون اسلامی منی ماده‌ای ناپاک است... .

ایشان در ادامه به چگونگی تولد، رشد و بالندگی انسان به صورت فشرده اشاره می‌کند.

نکات اساسی مطرح شده در مقاله

۱. قرآن آفرینش زمین را معجزه‌آسا می‌داند.
۲. مطابق بیان قرآن، زندگی انسان از زمان آفرینش آدم و حوا علیها السلام آغاز می‌شود. این ادعا ناظر به این مطلب است که قرآن به دنبال القای آن است که بگوید: نظریه تکامل - حداقل در مورد انسان - باطل است.
۳. داستان آفرینش در قرآن می‌گوید: همه چیز به صورت جفت آفریده شده تا بتواند تولید مثل کنند.

۴. هیچ خطامشی مشخصی در قرآن در مورد بیولوژی و دوره زندگی انسان وجود ندارد؛ هرچند در سوره‌های متعدد با هدف تجزیه و تحلیل موضوعی خاص، دسته‌بندی شده‌اند.
۵. سخندانان قرآنی معتقدند تراب، تین و صلصال، همسو هستند تا اینکه تمایز داشته باشند. با توجه به این بیان، خدا انسان را از کلوخ ساخت که مخلوطی از آب و خاک یا گرد و خاک بود و بعد از آن به گِل متعفن تبدیل و به قالب انسان درآورد. این حالت نامنظم و غیر ارگانیک با دستور «کُن» از جانب نیروی الهی به حالتی منظم تبدیل شد و بعد از آن روح در آن دمیده شد.
۶. طبق قرآن نه تنها آدم از خاک آفریده شد، بلکه تمام انسان‌ها به گونه‌ای همانند از خاک آفریده شده‌اند.
۷. مراحل آفرینش انسان در سوره‌های متعدد مطرح شده است. کلمات قرآنی در هر متن مربوط به هم، هم در نحوه بیان و هم در نحوه ترتیب‌شان با هم متفاوت هستند.
۸. سومین متن سوره مؤمنون (۲۳) آیه ۷-۹ است که موضوعی شفاف از آفرینش آدم از خاک و لقاح نواده‌های او را با روندی طبیعی از مایعی پست و حقیر نشان می‌دهد. تضاد در این عبارت این است که قالبی خالص از چیزی ناپاک به وجود آمده است.

بررسی مقاله

اول - نقاط قوت

مقاله بیولوژی خلقت از عنوانی علمی و جذاب بهره برده است که به طور ضمنی مخاطب را به جنبه علمی قرآن منتقل می‌کند. همچنین نویسنده با بررسی نسبتاً مناسبی به مباحث مورد نظر خود پرداخته و کوشیده مطالب متنوعی را به بحث گذارد، ولی وجود این نکات باعث نشده است تا مطالب ضروری ذیل این عنوان به صورت مقبولی از سوی نویسنده مورد ارزیابی علمی قرار گیرد. در ادامه با دو عنوان به نکات ضعف اشاره می‌شود:

دوم - نقاط ضعف و نقد آن

الف) نقد کلی مقاله

مقاله «بیولوژی خلقت و مراحل حیات» از یک نظم، ترتیب و کلیت مقبولی برخوردار نیست، بلکه مطالب را به صورت گذرا اشاره کرده و بدون بررسی لازم رها نموده است. نویسنده از دیدگاه‌های صاحب‌نظران مسلمانان و مفسران اسلامی بهره نچسته، بلکه صرفاً به برداشت‌های شخصی خود بسنده می‌کند؛ برداشت‌هایی که از مبانی قابل دفاعی برخوردار نیست.

ب) نقد مباحث طرح شده در مقاله

در نقد موارد پیش گفته مطالبی در ذیل ارائه می‌گردد:

۱- در اینکه آفرینش زمین چگونه شکل گرفته است، قرآن کریم در چند محور مطالب را مطرح می‌کند. در جایی به منظور اثبات قدرت لایتناهی خداوند به آفرینش زمین و آسمان‌ها در مراحل شش‌گانه سخن می‌گوید. هدف این آیات افزون بر بیان نکات علمی، اثبات قدرت خداوند نیز می‌باشد (ق/ ۳۸). در جایی دیگر آفرینش زمین را امری ابتکاری دانسته و بیان نموده این کار بدون ابزار و مواد و خارج از زمان و مکان و به دور از تقلید از امور دیگر (راغب اصفهانی، المفردات فی غریب القرآن، ۳۳۲: ۱۱۰) صادر شده است (بقره/ ۱۱۷). مواردی نیز در آیات مطرح می‌شود مبنی بر اینکه آفرینش زمین امری تدریجی بوده که از نشانه‌های وجود خداوند است (اعراف/ ۵۴ و یونس/ ۳).

آنچه در مقاله حاضر ادعا شده است معجزه‌آسا بودن آفرینش زمین است. حال سؤال این است، منظور از اعجاز چیست؟ مسلم است که نباید مراد از اعجاز در اینجا معنای اصطلاحی آن باشد؛ چرا که اعجاز مصطلح توسط یکی از حجت‌های الهی و به اذن خداوند به وقوع می‌پیوندد؛ آن هم زمانی که حجت خداوند با انکار روبه‌رو شود (تمیمی بغدادی، اصول الایمان، ۲۰۰۳: ۱۳۸؛ فاضل، الاعتماد فی شرح واجب الاعتقاد، ۱۴۱۲: ۷۹؛ سبحانی، محاضرات فی الالهیات، ۱۴۲۸: ۲۶۰). احتمالاً منظور مؤلف، آفرینش لحظه‌ای است که در این صورت با آیات قرآن کریم ناسازگار است؛ چرا که در تعدادی از آیات، آفرینش زمین زمان‌دار معرفی شده و تصریح شده که خلقت زمین در دو مرحله (یوم) به وقوع پیوسته است (فصلت/ ۹-۱۱).

در توضیح باید گفت: واژه «یوم» در این آیات به معنای «برهه زمانی» است نه روز معهود که از آن مقدار زمان حرکت زمین به دور خودش فهمیده می‌شود (طباطبایی، المیزان فی تفسیر القرآن، ۱۴۱۷: ۱۷/۳۶۳)؛ زیرا در زمان آفرینش زمین مفهوم معهود از «یوم» قابل تصور نیست. علاوه اینکه اطلاق کلمه «یوم» بر قطعه‌ای از زمان که حوادث زیادی را در بر می‌گیرد، امری شایع است.

۲- ادعای دیگر نویسنده این بود که آغاز زندگی بشر در زمین از نگاه قرآن در لحظه آفرینش آدم و حوا علیهم‌السلام می‌باشد. در این باره باید گفت: درباره وجود و امکان اثبات نظریه تکامل در قرآن دو دیدگاه کلی ارائه شده است:

نخست: دیدگاهی که با استفاده از برخی آیات (انبیاء/ ۳؛ نور/ ۴۵؛ اعراف/ ۱۱) و تبیین‌های خاص از واژگان و ترکیب‌های به کار رفته در این آیات، تلاش کرده تا قرآن را موافق قطعی با نظریه تکامل نشان دهد. (ر.ک: مشکینی، تکامل در قرآن). ادله این گروه با توجه به وجود برداشت‌های تفسیری قابل توجه دیگر از آیات مورد شاهد، پذیرفته نیست و قطعیتی را در این باره به اثبات نمی‌رساند (رضایی، پژوهشی در اعجاز علمی قرآن، ۱۳۸۱: ۲۶۴).

دوم: دیدگاهی که با استناد به گروه دیگری از آیات نظریه ثبات انواع (فیکسیسم) را برگزیده است. این دیدگاه با ارائه آیات خاص (آل عمران / ۵۹؛ انعام / ۹۸؛ نساء / ۱؛ نحل / ۴) و تبیین متناسب با دیدگاه خود، تلاش می‌کند تا تصویری پذیرفتنی را از مجموعه آیات در این باره ارائه دهد (مکارم، تفسیر نمونه، ۱۳۷۳: ۲۴۵/۲؛ عمر ابو جحر، التفسیر العلمی للقرآن فی المیزان، ۱۴۱۱: ۴۰۰).

با توجه به اینکه همه آیات مورد شاهد در دو دیدگاه، به گونه‌های دیگری نیز تفسیر شده‌اند تا آنجا که احتمال پذیرش یا رد نظریه تکامل درباره آنها وجود دارد و در هیچ کدام از دو طرف نص نیستند (رضایی اصفهانی، همان، ۲۷۶)؛ لذا تا زمانی که منبع متقنی در تبیین این آیات ارائه نشود، نمی‌توان به طور قاطع نسبت به دیدگاه قرآن در این باره نظر داد، بلکه باید گفت قرآن در این باره سکوت کرده است؛ بنابراین، القای وجود یا پذیرش نظریه‌ای خاص در این باره از سوی قرآن مناسب مقاله علمی نیست.

۳- با توجه به استعمال واژه «زوج» و مشتقات آن در قرآن کریم، این کلمه در همه موارد به معنای «نر و ماده» نیامده، بلکه با توجه به معنای لغوی آن «زوج به هر یک از دو چیزی که قرینه همدیگر باشند یا مقارن، مشابه یا متضاد هم باشند نیز اطلاق می‌شود» (راغب اصفهانی، المفردات فی غریب القرآن، ۱۳۳۲: ۳۸۴). معنای دیگر آن صنف و لون است (ابن منظور، لسان العرب، ۱۴۱۴: ۲۹۳/۲). با نگاه به معنای لغوی، موارد استعمال نیز تفاوت می‌کند و بر مصادیقی اطلاق می‌شود که با معنای کلی آن مطابق باشد، در حالی که صاحب مقاله معنای «نر و ماده» را تنها معنای زوج فرض کرده است.

نکته دیگر اینکه آیات کریمه‌ای که متضمن کلمه زوج هستند، به موضوعات متنوعی اشاره می‌کنند؛ برخی زوجیت عمومی را در اشیا مطرح می‌کنند. دسته دیگر زوجیت را در حیوانات، گیاهان و میوه‌ها و دسته‌ای نیز آن را در مورد انسان به کار می‌برند. گروه دیگری از آیات نیز هست که آن را در نظام خلقت مطرح و بیان می‌دارد زوجیت در چیزهایی که شما نمی‌شناسید نیز وجود دارد (ذاریات / ۴۹؛ انعام / ۱۴۲ و ۱۴۳؛ شوری / ۱۱؛ شعراء / ۷؛ رعد / ۳؛ نساء / ۱؛ یس / ۳۶).

آنچه باعث بیان مطلب یاد شده در مقاله شده، این است که نویسنده زوج را به معنای نر و ماده در هر موضوعی فرض کرده، در حالی که برخی موارد از آن معنای صنف اراده شده است (الرحمن / ۵۲؛ رعد / ۳). ذکر این واژه در صیغه تثنیه نیز به منظور مطلق تعدد و تکرار است نه معنای حقیقی دو تا بودن. این مطلبی است که برخی محققان بر آن صحه گذارده‌اند (معرفت، شبهات و ردود حول القرآن الکریم، ۱۴۲۳: ۳۳۵).

نکته دیگر اینکه در این دسته از آیات می‌توان زوج را به همان معنای جفت (نر و ماده) با یک توسعه معنایی در نظر گرفت. این مطلب با توجه به عمومیت و گستردگی مفهوم «شیء» که شامل موجودات جاندار و بی‌جان می‌شود، قابل پیگیری است. با توجه به این معنا زوج در آیات مورد نظر معنای مثبت و منفی را در خود جای داده است. در این صورت، این آیات نکاتی را مطرح می‌کند که علوم در عصر جدید به آن رسیده است و آن شکل‌گیری همه موجودات از اتم است؛ چرا که اتم نیز از دو نیروی مثبت و منفی تشکیل یافته است (مکارم شیرازی، تفسیر نمونه، ۱۳۷۳: ۲۲ / ۳۷۶).

نکته آخر اینکه تصور تولید مثل برخی موجودات بدون جفت‌گیری که در سابق وجود داشته، با مطالعات دقیق‌تر باطل شده است (معرفت، شبهات وردود حول القرآن الکریم، ۱۴۲۳: ۳۵۶).
۴. در مورد ادعای دیگر مقاله مبنی بر نبود خطامشی مشخص در مورد بیولوژی آفرینش انسان و دوره‌های زندگی او، نکات ذیل قابل تذکر است:

یک. قرآن کتاب هدایت و تربیت است نه کتاب علم و رساله علمی. صاحب‌نظران تفسیر علمی تأکید دارند که محتوای قرآن - هر چه باشد - چون از ناحیه خدای دانای حکیم آمده، امری واقعی است و می‌تواند جایگزین علم در حوزه تجربه شود.
دو. قرآن کریم مجموعه‌ای به هم پیوسته و مرتبط با هم است که برای شناخت دیدگاه آن در مورد موضوع مشخص، نیازمند بررسی دقیق و چیدمان منظم آیات متضمن آن موضوع می‌باشد.
سه. برای روشن شدن مطلب لازم است به بررسی مراحل آفرینش انسان در آیات کریمه پرداخت و سیر خلقت بشر را از نگاه قرآن مشخص کرد.

قرآن کریم آفرینش انسان را به دو ماده (خاک و آب) نسبت می‌دهد که آیاتی آفرینش از خاک را نخستین مرحله در شکل‌گیری انسان می‌داند (مؤمنون / ۱۲؛ حج / ۵ و غافر / ۶۷). آیاتی آفرینش حضرت آدم علیه السلام را از خاک می‌داند و گروه دیگر آیات آفرینش همه انسان‌ها را از خاک معرفی می‌کند که زمانی از تراب و در جایی دیگر از طین صحبت به میان آمده است (آل عمران / ۵۹؛ سجده / ۶ و مؤمنون / ۱۲-۱۴؛ حج / ۵؛ غافر / ۶۷).

نکاتی ذیل، پرده از مقصود این دسته آیات برمی‌دارد:
اول. برای مقصود از آفرینش همه بشر از خاک (حج / ۵؛ فاطر / ۱۱)، دو احتمال قابل طرح است:
الف) مواد تشکیل‌دهنده نطفه از خاک تأمین می‌شود.
ب) پدر همه انسان‌ها از خاک آفریده شده است که با این فرض، آفرینش همه انسان‌ها نیز از خاک می‌باشد (مکارم، تفسیر نمونه، ۱۳۷۳: ۱۲ / ۲۳ و ۲۷۰).

دوم. با توجه به آیات دیگر که صرفاً آفرینش انسان نخستین را از خاک می‌داند و انتشار نسل او را از «ماء مهین» معرفی می‌کند (سجده / ۸ و ۷) احتمال نخست به واقع نزدیک‌تر است. سوم. علامه طباطبایی رحمته‌الله احتمال دیگری مطرح می‌کند و می‌گوید: «خلقت بدن انسان اولیه به تدریج و در طول زمان بوده است؛ یعنی ابتدا خلق بوده که همان جمع‌آوری اجزاء است و بعد تسویه که عبارت از تنظیم اجزاء و نهادن هر جزء در جای مناسب و در مرحله آخر نفخ روح صورت گرفته است» (طباطبایی، المیزان فی تفسیر القرآن، ۱۴۱۷: ۱۲ / ۱۵۴).

در این احتمال جمله «کن و فیکون» که درباره انسان مطرح شده، به آفرینش روح انسانی مربوط است که آفرینشی دفعی دارد و علم بشر در مورد آن اندک است و ماهیت آن درک شدنی نیست (اسراء / ۸۳).

چهارم. ذکر تعابیری مانند صلصال (حجر / ۲۶)، تراب (سجده / ۵) و طین (سجده / ۷) در مورد انسان به مراحل شکل‌گیری انسان اشاره دارد که به تناسب در سوره‌های متعدد بیان شده است. پنجم. در مورد آفرینش انسان از آب (فرقان / ۵۴؛ طارق / ۶؛ سجده / ۸) باید دانست که قرآن دو گونه آب را در آفرینش انسان مطرح می‌کند:

الف) آب به صورت مطلق و بدون قید؛

ب) آب همراه با ذکر صفتی خاص.

«ماء» در لغت به هر مایع غیر جامد گفته می‌شود و چنانچه بدون قید ذکر شود، منظور از آن، آب معهود است (مصطفوی، التحقیق فی کلمات القرآن، ۱۳۷۴: ۱۱ / ۲۲۰). در مورد اینکه منظور از آفرینش انسان از «ماء» به طور مطلق چیست، دو دیدگاه و احتمال قابل طرح است:

۱- این تعبیر در حال بیان این نکته علمی است که حجم غالب از بدن انسان را آب تشکیل می‌دهد (مکارم، تفسیر نمونه، ۱۳۷۳: ۱۵ / ۱۲۷).

۲- منظور از «ماء» همان نطفه و منی می‌باشد.

استاد مصباح یزدی می‌نویسد: «نطفه، ماء دافق و ماء، همه آب است و قابل جمع‌اند و هر یک از جهت اطلاق شده‌اند... «ماء» در این موارد به معنای مایع است...» (مصباح، معارف قرآن، ۱۳۶۷: ۳۲۹).

منظور از «ماء» با صفتی خاص مانند «ماء مهین» (سجده / ۳۲) یا «ماء دافق» (طارق / ۶) همان منی است که در قرآن با تعابیر مختلف و به منظور اشاره به حالات گوناگون آن آمده است. در برخی آیات از آن به «منی» یاد شده (قیامت / ۳۷) که با توجه به معنای واژه، نشان‌دهنده توازن و دقت در موارد تشکیل‌دهنده آن است (راغب اصفهانی، المفردات فی غریب القرآن، ۱۳۳۲: ۷۷۹).

ششم. مرحله بعد نطفه است (نحل/ ۴ و یس/ ۷۷ و مؤمنون/ ۱۳ و ۱۴)؛ مایعی که هنگام آمیزش از مرد خارج می‌شود و معنای آن اعم از «منی» است و شامل مایع خارج شده از زن نیز می‌شود (فیومی، المصباح المنیر، بی تا: ۲/ ۶۱۱؛ مصطفوی، التحقیق فی کلمات القرآن، ۱۳۷۴: ۱۲/ ۱۶۰؛ طبرسی، مجمع البیان فی تفسیر القرآن، ۱۳۷۲: ۱۰/ ۵۱۲). در واقع، نطفه مایع ممزوج از منی مرد و تخمک زن است (طباطبایی، المیزان فی تفسیر القرآن، ۱۴۱۷: ۲/ ۲۰۹ و مکارم، تفسیر نمونه، ۱۳۷۳: ۲۵/ ۳۳۴-۳۳۹).

هفتم. علقه مرحله بعد از نطفه می‌باشد. در سوره حج آمده است: ﴿فَإِنَّا خَلَقْنَاكُمْ مِنْ تُرَابٍ ثُمَّ مِنْ نُطْفَةٍ ثُمَّ مِنْ عَلَقَةٍ ثُمَّ مِنْ مُضْغَةٍ﴾ (حج/ ۵).

این مطلب در سوره مؤمنون با صراحت بیشتری مطرح شده است (مؤمنون/ ۱۴). علقه در یک جمع‌بندی معنایی عبارت از چیزی است که به چیز بالاتر آویزان می‌شود (مصطفوی، التحقیق فی کلمات القرآن، ۱۳۷۴: ۸/ ۲۴۵) معانی دیگر به عنوان مصداق‌های این مفهوم کلی می‌باشد.

در یک سیر ارگانیکی و منظم، علقه به مفهومی اشاره دارد که در دوران شکل‌گیری جنین فاصله میان نطفه و مضغه را تشکیل می‌دهد. این فرایند در مدت ۲۴ ساعت با آویزان شدن به جداره رحم شکل می‌گیرد (رضایی اصفهانی، پژوهشی در اعجاز علمی قرآن، ۱۳۸۱: ۴۸۷). هشتم. در ادامه، علقه به مضغه تبدیل می‌شود: ﴿ثُمَّ خَلَقْنَا النُّطْفَةَ عَلَقَةً فَخَلَقْنَا الْعَلَقَةَ مُضْغَةً...﴾ (مؤمنون/ ۱۴) و ﴿ثُمَّ مِنْ عَلَقَةٍ ثُمَّ مِنْ مُضْغَةٍ مُخَلَّقَةٍ وَغَيْرِ مُخَلَّقَةٍ...﴾ (حج/ ۵). توضیح اینکه مضغه در لغت به گوشت جویده شده اطلاق می‌شود (فراهیدی، کتاب العین، بی تا: ۴/ ۳۷۰) و مخلقه به منظور مبالغه در خلق به کار رفته است.

تأکید در اینجا مبالغه در نسبت فعل به مفعول است؛ یعنی حقیقت خلق و تحقق آن در این مرحله صورت می‌گیرد. «غیر مخلقه» نیز به این معناست که برخی خصوصیات در این مرحله شکل نمی‌گیرد (مصطفوی، التحقیق فی کلمات القرآن، ۱۳۷۴: ۳/ ۱۱۲ و رضایی اصفهانی، پژوهشی در اعجاز علمی قرآن، ۱۳۸۱: ۴۹۸). این بیان مطابق با یافته‌های جنین‌شناسی است، ولی تفسیر دیگری نیز از آن مبنی بر اینکه «مخلقه» یعنی خلقت کامل و «غیر مخلقه» به معنای خلقت ناقص وجود دارد (طباطبایی، المیزان فی تفسیر القرآن، ۱۴۱۷: ۱۴/ ۳۴۴؛ مکارم، تفسیر نمونه، ۱۳۷۳: ۱۴/ ۲۴). با توجه به معنای لغوی گفته شده معنای نخست تقویت می‌شود.

نهم. تصویر و تسویه جنین مرحله بعد در شکل‌گیری آن است. این مرحله تمایز ویژه‌ای از مراحل دیگر دارد؛ زیرا قرآن کریم این مرحله را زمانی بعد از نطفه و زمانی بعد از علقه و در جایی

نیز بعد از خلق ذکر می‌کند. نتیجه این گونه بیان این است که مراحل سه‌گانه نطفه، علقه و خلق (کهف / ۳۷؛ قیامت / ۳۸؛ اعلیٰ / ۲) در واقع، تصویری از یک مرحله کلی است و تسویه مرحله‌ای بالاتر از آنهاست. در این مرحله اعتدال، تکمیل و تنظیم اعضای پیکر جنین و برطرف کردن عیوب آنها و نیز صورتگری آن انجام می‌گیرد.

دهم. شکل‌گیری استخوان‌ها و پوشش گوشتی مرحله دیگری در سیر تطور جنین است: ﴿فَخَلَقْنَا الْعَلَقَةَ مُضْغَةً فَخَلَقْنَا الْمُضْغَةَ عِظَامًا فَكَسَوْنَا الْعِظَامَ لَحْمًا﴾ (مؤمنون / ۱۴). این آیه به دو مطلب اشاره دارد:

الف) آفرینش استخوان از مضغه؛

ب) پوشش گوشت بر استخوان.

نکته دوم از تفریح مطرح شده در آیه استفاده می‌شود.

نتیجه‌ای که از جمع میان آیه ۵ سوره حج و ۱۴ سوره مؤمنون به دست می‌آید، این است که «مضغه مخلقه» همان مرحله استخوان شدن «مضغه» است. مرحله‌ای که قبل از مرحله رویش گوشت ایجاد می‌شود. «مضغه مخلقه» در واقع، جنین تمایز یافته است که اعضا و استخوان‌بندی و... آن شکل گرفته است؛ به عبارت دیگر، «مضغه» به دو قسم استخوانی (مخلقه) و غیر استخوانی (غیر مخلقه) تقسیم می‌شود (رضایی اصفهانی، پژوهشی در اعجاز علمی قرآن، ۱۳۸۱: ۵۱۲) این برداشت مناسب با بیان قرآن در تقسیم مضغه به «مخلقه» و «غیرمخلقه» است که با یافته‌های علمی هم مطابق می‌باشد (سادلر، رویان‌شناسی پزشکی لانگمن، ۱۳۷۰: ۵۵۷).

یازدهم. مرحله شکل‌گیری جنین که بعد از مرحله تسویه مطرح می‌شود: ﴿ثُمَّ كَانَ عَلَقَةً فَخَلَقَ فَسْوَى ، فَجَعَلَ مِنْهُ الزَّوْجَيْنِ الذَّكَرَ وَالْأُنثَى﴾ (قیامت / ۳۸ و ۳۹).

دوازدهم. در فرایند رشد از نگاه قرآن به دنبال این مراحل، آفرینش روح و دمیدن آن در جنین، تولد، بلوغ، کهنسالی و مرگ مطرح می‌شود. این مراحل روندی منطقی را در بیولوژی انسان به تصویر کشیده است. این موارد در قرآن با توجه به فضا و هدف آیات طرح شده است تا هدف تربیتی - هدایتی آن به بهترین شکل به نتیجه برسد.

۵. ادعای آخر در مقاله وجود تضاد در عبارات آیات ۱۴-۱۷ سوره مؤمنون است که موجودی

خالص و پاک از ماده‌ای ناپاک به وجود می‌آید.

در واقع، نویسنده معتقد است اسلام از طرفی نطفه را یک برون‌رفت ناپاک انسانی دانسته و حتی غسل را نیز در این صورت واجب می‌کند و از طرف دیگر، آفرینش بشر را منوط به آن می‌داند. جمع بین این دو چیزی جز تضاد در گفتار نیست. ظاهراً شبهه نویسنده محترم در نجاست منی از نظر اسلام نشئت می‌گیرد. استدلال او چنین است: انسانی که نتیجه لقاح منی مرد و اوول زن است، پاک و طاهر است. پس امکان ندارد مواد سازنده آن ناپاک باشد. در پاسخ به این شبهه باید به نکاتی توجه کرد:

الف) موجودات، افعال و اشیاء در دو حوزه تکوین و تشریح قابلیت بحث و بررسی دارند؛ دو حوزه‌ای که از نظر احکام و قوانین تفاوت‌هایی دارند و نباید در مورد آنها قیاس کرد.

ب) بحث نجاست منی و پاکی انسان نیز در حوزه تشریح و تکوین طرح می‌شود؛ زیرا نجاست حکمی تشریحی و پاکی مخلوقی تکون یافته از آن (انسان) حکمی تکوینی است.

ج) منی که از لحاظ ساختار شامل تمام نیازمندی‌ها برای شکل‌گیری موجودی زنده است مخلوقی است که عقل را به حیرت و امی دارد، ولی خوردن آن باعث بروز مضراتی می‌شود؛ لذا شارع مقدس به منظور دفع آن ضررها از انسان، آن را نجس دانسته تا کسی به تصور مفید بودنش به سمت آن نرود.

د) آفرینش موجودی چون انسان از مایعی پست نمایانگر قدرت بی‌انتها خداوند است. هـ) در قرآن کریم تفاوت میان احکام تشریحی و تکوینی در داستان حضرت موسی و خضر علیهم‌السلام نمایش داده شده است (مکارم تفسیر نمونه، ۱۳۷۳: ۱۲/۵۰۶). نمونه دیگر حیات‌بخشی خون و نجاست آن در تکوین و تشریح است.

و) اموری مانند منی، خون و فضولات انسان تا زمانی که در مجرای طبیعی خود همراه انسان هستند، حکم نجاست را ندارند، بلکه پاک هستند، ولی چنانچه از مجرای طبیعی خارج گردند، چون احتمال سوء استفاده از آنها مطرح است و مفسادی در این گونه استفاده‌ها وجود دارد، احکام تشریحی خاصی از جمله نجاست و حرمت پیدا می‌کنند.

نتیجه

۱- نویسنده در تفسیر آیات به برداشت‌های شخصی بسنده کرده و از تفاسیر دانشمندان اسلامی استفاده ننموده است.

۲- نویسنده در تفسیر خود نیز راهی روشمند در بهره‌جویی از قرآن نیپموده است.

۳- در مقاله ثابت شد قرآن در نزول خود با روشی هدفمند به ذکر نمونه‌های علمی پرداخته است که در تحلیل دیدگاه آن باید به این روش توجه گردد.

۴- همه موارد ادعایی نویسنده که به گونه‌ای موهم تشطط در گفتار قرآن و عدم هماهنگی مطالب آن بود، بی‌نهایت سست و مخدوش است.

منابع

۱. قرآن کریم، ترجمه محمدعلی رضایی اصفهانی و همکاران، قم: مؤسسه تحقیقاتی فرهنگی دارالذکر، ۱۳۸۳ش.
۲. ابن منظور، محمد بن مکرم، لسان العرب، بیروت: دار صادر، ۱۴۱۴ ق.
۳. تمیمی بغدادی، عبدالقاهر بن طاهر، اصول الایمان، بیروت: دار و مکتبه الهلال، ۲۰۰۳م.
۴. راغب اصفهانی، حسین، المفردات فی غریب القرآن، تهران: المکتبه الرضویه، ۱۳۳۲ ش.
۵. رضایی اصفهانی، محمدعلی، پژوهشی در اعجاز علمی قرآن، دشت: انتشارات کتاب مبین، چاپ سوم ۱۳۸۱ش.
۶. سادلر، توماس دی، رویان شناسی لانگمن، ترجمه مسلم بهادری و عباس شکور، بی‌جا: انتشارات سهامی چهر، ۱۳۷۰ش.
۷. سبحانی، جعفر، محاضرات فی الالهیات، قم: مؤسسه امام صادق (علیه السلام) چاپ یازدهم، ۱۴۲۸ق.
۸. طباطبایی، محمدحسین، المیزان فی تفسیر القرآن، قم: جامعه مدرسین حوزه علمیه، ۱۴۱۷ق.
۹. طبرسی، فضل بن حسن، مجمع البیان فی تفسیر القرآن، تهران، ناصرخسرو، چاپ سوم، ۱۳۷۲ش.
۱۰. فاضل، مقداد بن عبدالله، الاعتماد فی شرح واجب الاعتقاد، مشهد: انتشارات آستان قدس رضوی، ۱۴۱۲ق.
۱۱. فراهیدی، خلیل بن احمد، کتاب العین، بیروت - لبنان، دار احیاء التراث العربی، بی‌تا.
۱۲. مشکینی، علی، تکامل در قرآن، تهران: دفتر نشر فرهنگ اسلامی، بی‌تا.
۱۳. مصباح یزدی، محمد تقی، معارف قرآن، قم: انتشارات در راه حق، ۱۳۶۷ش.
۱۴. مصطفوی، حسن، التحقیق فی کلمات القرآن، تهران: موسسه الطباعه والنشر وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی، ۱۳۷۴ش.
۱۵. معرفت، محمدهادی، شبهات و ردود حول القرآن الکریم، قم: موسسه التمهید، ۱۴۲۳ق.
۱۶. مکارم شیرازی، ناصر و همکاران، تفسیر نمونه، تهران: دارالکتب الاسلامیه، ۱۳۷۳ ش.
17. Mc auliffe, Jane Dammen, Biology as the Creation and Stages of Lif , Encyclopaedia of the Quran, Leiden, Brill, ۲۰۰۱